

## STARE CRKVE U ZAPADNOM DIJELU ŠIBENSKE BISKUPIJE

### Uvod

U prošlom smo napisu govorili o ostacima sakralnih građevina na području Šibenika i istočno od njega. Iako se činilo da se radi o prostoru nedovoljno naseljenom u rimskom razdoblju, pronađeno je mnogo starokršćanskih crkava, obično vezanih za rimske vile rustike koje su bile temelj poljoprivrednih gospodarstava tijekom Rimskoga Carstva. Najčešće su ih gradili vojni veterani koji su posjede dobivali kao svojevrstu mirovinu. Nakon što je postalo službena rimska religija, kršćanstvo se proširilo i na seoskim područjima pa su tu građene i iznimno velike i raskošne crkve.

Sličan je slučaj i na zapadnom dijelu šibenskog područja o kojem pišemo u ovome napisu. I tamo ima, dakako samo u tragovima, izrazito velikih i

### OLD CHURCHES IN WESTERN PART OF ŠIBENIK DIOCESE

An overview of old churches in the vicinity of Šibenik continues by description of remains of early Christian, pre-Romanesque, and early Romanesque churches situated to the west of the town. This area is also characterized by the presence of early Christian churches that were built within or near Roman Villas Rusticas that were in most instances razed to the ground in the course of Avaro-Slavic invasions. In later times, smaller pre-Romanesque churches were built on these remains or in their vicinity. Such churches are most frequently encountered in the fertile fields of Ravni kotari, especially around important fortifications of Bribir and Ostrovice, which had been defending access to Zadar from Knin since prehistoric times. Stone fragments with inscriptions mentioning duke Branimir have been found among remains of these churches. All these fragments are similar to the earlier discovered ones, and so it is believed that they originate from the same stonemasonry workshop. Abundance of pre-Romanesque churches in Šibenik hinterland shows that this region used to be well populated in the Early Middle Ages and that it was in these times the centre of Croatian principality.

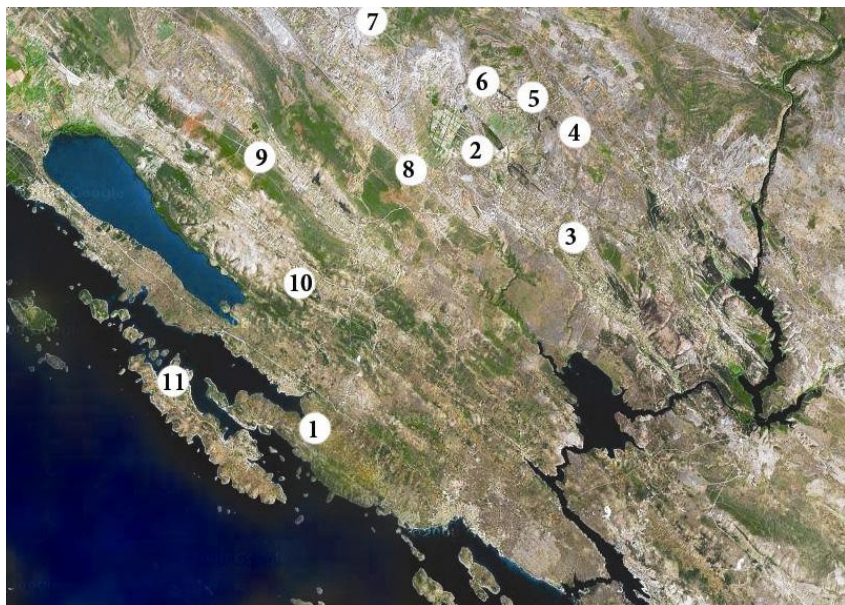
raskošnih crkava kojih se ne bi postidjele ni mnogo veće gradske sredine. Sve su te crkve stradale pri avarskim i slavenskim provalama, ali su na njihovim ostacima vrlo brzo građene nove bogomolje pokrštenih i novopridošlih stanovnika. Te su crk-

ve bile mnogo manje, ali su obilovale kamenom plastikom i natpisima u kojima su se spominjali novi vladari i dostojanstvenici. Posebno je mnogo tragova takvih crkava bilo na istočnom rubu plodnih polja Ravni kotara, gdje su novonaseljeni Hrvati obitavali u velikom broju i gdje je bilo sjedište nekoliko njihovih najvećih i najpoznatijih plemićkih rodova.

### Starokršćanska crkva pokraj crkve Sv. Martina u Ivinju

Romanička se crkva Sv. Martina nalazi na karju Pirovačkog zaljeva, u negdašnjem velikom naselju i župskom (glagoljaškom) središtu Ivinju koji su 1548. spalili Turci. Od tog je vremena Ivinj pod crkvenom i upravnom vlašću obližnjega Tisnog, gdje su se uglavnom i naselili njegovi stanovnici.

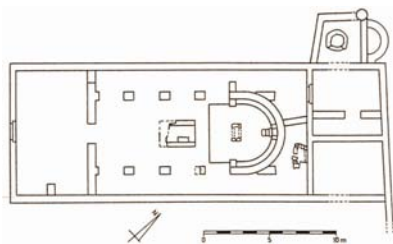
Sustavna arheološka istraživanja i konzervatorske zahvate oko crkve Sv. Martina provodi od 1994. Konzervatorski odjel u Šibeniku (voditelj Magda Zorić). Rezultati su objavljeni u nekoliko navrata [1], ali je do-



Mjesta s ostacima starokršćanskih i predromaničkih crkava – 1. Ivinj, 2. Žažvić, 3. Ždrapanj odnosno Piramatovci, 4. Bribirska Glavica, 5. Otres, 6. Ostrovice, 7. Lišane Ostrovičke, 8. Morpolača, 9. Budak, 10. Kašić, 11. Murter

## Crkveno graditeljstvo

sad ipak izostala cjelovita arheološka interpretacija.



Tlocrt starokršćanske crkve u Ivinju (prema Uglešiću)

Istraživanjima je otkriveno da je na širem prostoru crkve u rimskom razdoblju izgrađena velika vila rustika, vjerojatno zbog obilja plodne zemlje, bogatih izvora vode i blizini morske obale prikladne za gradnju solana. Uostalom zabilježeno je da su solane u blizini crkve Sv. Martina postojale i tijekom srednjeg vijeka i da su pripadale Šibenskoj biskupiji. Štoviše taj je južni krak Pirovačkog zaljeva, zvan Makirina prema obližnjem brdu, prirodno kupalište s peloidom (ljekovitim blatom) koji se sastavom, kvalitetom i količinom svrstava među najveće takve lokalitete u Hrvatskoj.

Ranokršćansko je kultno mjesto nastalo adaptacijom dijela rimskoga

kompleksa, što se vjerojatno dogodilo krajem 4. ili početkom 5. st. Tadašnji su se vlasnici vile i njihovi podanici (koloni) nakon što su prihvatili kršćanstvo okupljali na molitvu u velikoj prostoriji, jednoj vrsti dvoranske bogomolje odnosno oratorija (*domus ecclesiae*). Čini se da je približno na sredini te prostorije bio je

veliki zidani oltar. Kada se kršćanska zajednica povećala i proširila na susjedne prostore oratorij je pretvoren u crkvu, a na zapadnoj je strani pregradnjom dijela dvorane nastao nartek (predvorje). Veći je dio dvorane pretvoren u trobrodni prostor (o čemu svjedoče ostatci zidanih četvrtastih stupova), a na dijelu je prostora



Apsida starokršćanske crkve s crkvom Sv. Bartula u pozadini



Konzervirani ostatci starokršćanske crkve u Ivinju

ra i duboka upisana apsida sa supselijom (klupom za svećenike) i središnjom klupom za voditelja misnog slavlja.

Prostor iza apside bio je podijeljen na dva dijela, od kojih je jedan vjerojatno služio kao pastoforija i bio veza s drugim prostorijama. Susjedna je prostorija možda služila kao katekumenej (prostor za katekumene – krštenike), a na nju je dozidana i četvrtasta krstionica s kružnim krsnim zdencem. S južne strane tih prigradnja uz apsidu bila je još jedna prostorija, možda dijakonikon (ondašnja sakristija).

Crkveni je prostor (bez krstionice) dug 26,3 m i širok 10,6 m. Oratorij se u crkvu vjerojatno pretvorio krajem 5. st., a obnova je crkve uslijedila tijekom 6. st., najvjerojatnije za

vladavine Justinijana I. Velikog. Tada je u svetištu izgrađena nova podnica i prostor svetišta povišen za nekoliko centimetara, a oltar, ispod kojega je pronađen grob za relikvije, zamijenjen zidanim. Tada je vjerojatni katekumenej podijeljen na dva dijela pregradnim zidom, krstionica dobila polukružnu apsidu, a kružni je zdenac zamijenjen šesterostraničnim.

Sve izneseno o izgledu starokršćanske crkve stajališta su Ante Uglešića [2] koji i tvrdi da se njegove interpretacije razlikuju od onih što ih je dala voditeljica istraživanja Magda Zorić. Ali u obrazloženjima je mnogo toga i neobično. Ponajprije se to odnosi na usmjerenje starokršćanske crkve koja nije, kako se tvrdi, okrenuta prema istoku već prema sjeveru i nalazi se uz zapadni dio rimskoga zdanja. Greška je vjerojatno uzrokovana nepostojanjem cjelovitoga crteža arheološkog kompleksa, ali i činjenicom da ga autor nije stigao posjetiti. To što apside nije okrenuta istoku i nije nikakav problem jer to često nisu bila ni svetišta drugih oratorija kao dijelova stambenih kuća. Tako su, primjerice, svetišta slavnih Oratorija A i Oratorija B iz Salone okrenuta prema zapadu. Brkanje strana svijeta ipak može zbuniti namjernika koji na temelju takvih opisa pokušava pronaći crkvu na arheološkom nalazištu.

No i druge su interpretacije pomalo upitne, posebno što se ukupno radi o vrlo složenom zdanju s brojnim prostorijama nejasne namjene. Poznato je da su se za prvotna svetišta najčešće rabile apside, posebno eksedre (polukružni prostori za odmor) kakvih je u rimskim vilama uvijek bilo, a ima ih u ovom kompleksu. Stoga je pomalo neobično, kako tvrdi Uglešić, da bi se za prve vjerske obrede odabrala četvrtasta dvorana sa središnjim oltarom, a da bi se apside gradila poslije. Bit će vjerojatnije da je ona i prije postojala, a možda je tobožnji oltar zapravo prvotna krstionica. Pastoforije su se uvijek gradile boč-

no od apside što ovdje nije slučaj. Nejasna je i uloga zida koji na crtežu nije ucrtan, a na terenu je sasvim uočljiv i proteže se gotovo do tobožnjega prvog oltara.

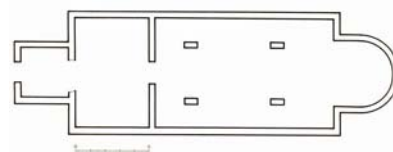
Čini se da je cijeli kompleks stradao za tatarske navale i da je služio kao kulturno mjesto sve do kasnoga srednjeg vijeka. Ipak je također valjalo uzeti u obzir i činjenicu da je unutar kompleksa u 13. st. izgrađena romanička crkva posvećena Sv. Martinu, svecu koji je u naše krajeve stigao s franačkom vlašću jer su se posvete nekog svetišta vrlo rijetko mijenjale. Valja još istaknuti da su romaničku crkvu zajedno s kućama svojedobno zapalili Turci.

Za istraživanja cjelokupnoga kompleksa i stare crkve pronađeni su različiti ulomci ukrasnih i konstruktivnih arhitektonskih dijelova te ranokršćanskoga kamenoga crkvenog namještaja, poput imposta kapitela, pilastara, pluteja, oltarnih dijelova i sl. U narteksu crkve bilo je više grobova, a starokršćanski su grobovi pronađeni i ispred narteksa i sa zapadne strane crkve.

### Starokršćanska bazilika u Žažviću

Selo Žažvić nalazi se na istočnom rubu Ravnih kotara pokraj plodnoga polja kroz koje protječe rječica Bri-

bišnica. Ostatci stare crkve otkriveni su slučajno zahvaljujući susretljivosti tadašnjih vlasnika zemljišta – Filipa Sinobada i dr. Fausta Nakića. Stoga fra Lujo Marun, koji je istraživanja u ime Kninskoga starinarskog društva obavljao tijekom 1896. godine, uopće ne navodi naziv lokaliteta već samo imena vlasnika. Tek je Tonči Burić [3], koji je obrađivao kamenu plastiku pronađenu na tom lokalitetu, iznio podatak da se položaj nazivao Crkvine.



Tlocrt starokršćanske crkve u Žažviću

Istraživanja su se dakle obavljala prije više od sto godina, a rezultati su objavljeni nedugo nakon njihova završetka. Otkrivena je trobrodna bazilika s apsidom čije su lađe bile razdijeljene s dva pravokutna pilona, a crkva je imala narteks i zvonik. Sa zapadne su strane pronađeni ostatci još jedne građevine okomito postavljene prema bazilici i neodređene namjene jer je i potpuno uništen mogući spoj.

Iako se iz objavljenoga tlocrta i istaknute potkovičaste apside moglo pretpostaviti da je riječ o starokršćanskoj crkvi koja je doživjela mnoge



Istraživanja Crkvine u Žažviću

preinake i adaptacije u kasnijim razdobljima, većina ju je istraživača sve donedavno, ponajprije na temelju pronađenih kamenih fragmenata, svrstavala među predromaničke crkve. Ali i starokršćansko je podrijetlo bilo potkrijepljeno ulomcima rano-kršćanskoga pluteja. Pronađeno je naime pet ulomaka ukrašenih rombovima i ribljim ljuskama, a tri se danas čuvaju u Muzeju arheoloških spomenika u Splitu. U posljednjih je dvadesetak godina ipak prevladalo mišljenje da je vjerojatno riječ o starokršćanskoj jednobrodnoj bazilici s narteksom koja je poslije podijeljena u tri broda, a na narteks je dograđen zvonik.

Danas je teško odrediti sve faze kroz koje je crkva prošla od izgradnje do drugih preinaka, kao što je nemoguće iz Marunova tlocrta utvrditi je li narteks nastao istodobno s crkvom ili je naknadno dozidan. Riječ je o jednoj od većih starokršćanskih crkava, računajući i gradska središta, jer je od zvonika na pročelju do kraja apside duga 28 m, a široka 9,2 m. Za postojanje pobočnih pastoforija nema nikakve potvrde, ali ih je možda bilo s obzirom na veličinu i izgled crkve. Starokršćanskoj fazi vjerojatno pripada i pravilno zidani grob od tesanog kamena pronađen u predvorju. Inače u narteksu je bilo još šest grobova, a grobovi su nađeni i uokolo crkve.

Vrlo je teško precizno odrediti vrijeme nastanka crkve, ali prema izgledu i pronađenim kamenim ulomcima čini se da je to moglo biti u 6. st. Crkva je velike preinake doživjela u vrijeme predromanike kada je dobila i novi kameni namještaj, a Burić [3] navodi da je to bilo od kraja 9. do sredine 10. st. Dokad je crkva bila u uporabi i kada je srušena može se samo pretpostavljati. Možda je postojala sve do kasnoga srednjeg vijeka odnosno do prodora Turaka.

Uoči početka istraživanja seljaci su u apsidi crkve pronašli veću količinu srebrenoga novca iz 14. st. (više

od 700 komada), od čega je Lujo Marun za Muzej hrvatskih starina u Kninu uspio nabaviti čak 641 komad. Na žalost novcu danas nema ni traga i vjerojatno je nestao u brojnim seobama muzejske građe.

Iako je Crkvina u Žažviću najvećim dijelom istražena, objavljeni tlocrt, nalazi i podaci iz istraživanja stvaraju mnoštvo nedoumica i nejasnoća. Stoga bi se pravi podaci o nastanku i izgledu starokršćanskoga kompleksa te kasnijim preinakama i adaptacijama mogli ustanoviti samo revizijskim istraživanjima [2].



Crkva Sv. Bartula između Ždrapanja i Piramatovaca

Žažvić je prije Domovinskog rata imao približno 150 stanovnika, a danas je, iako neoštećen, gotovo sasvim prazan. Na neki nas je način to i onemogućilo u pronalaženju tragova stare crkve. Naime jedna nas je starica koju smo uspjeli pronaći, vjerojatno iz neznanja, uputila na vrh Žažvičke kose gdje je nekad bila prapovijesna gradina sada uništena suvremenim grobljem. Tek smo poslije pronašli podatak da se Crkvina nalazi u polju, južno od naselja i od ceste koja vodi prema Stankovcima. No utješili su nas oni koji poz-

naju stanje na terenu tvrdnjom kako bismo arheološko nalazište ionako teško pronašli jer je potpuno obraslo vegetacijom.

### Starokršćanska crkva i crkva Sv. Bartula u Ždrapanju

Crkva Sv. Bartula približno je 13 km udaljena od Skradina i nalazi se istočno od puta što preko Piramatovaca vodi prema Čisti Maloj i moru. Posvećena je Sv. Bartulu<sup>1</sup> i građena u dvije faze – vjerojatno u 9. i 15. st. Istodobno s crkvom Sv. Bartula fra Lujo Marun je u blizini 1889. počeo

arheološki istraživati tragove starokršćanske crkve. Valja svakako istaknuti da su to područje gotovo svi istraživači pripisivali naselju Ždrapanj, koje se nalazi istočnije na brdu odjeljenom manjim poljem i potokom, ali zapravo pripada katastarskoj op-

<sup>1</sup> Sv. Bartolomej, apostol i mučenik, živio je I. st., a prema predaji mučen je i pogubljen u Armeniji. Navodno se zvao Natanel, a ime mu je patronimik i na aramejskom znači sin Tolmajeve. Pripisuje mu se apokrifno evanđelje koje opisuje Isusov silazak u pakao i sud Sotoni. U zapadnoj se Crkvi slavi 24. kolovoza, a u istočnoj 11. lipnja.

ćini Piramatovci, na što je svojedobno upozorio Željko Krnčević [4]. Stoga bi cijeli arheološki lokalitet trebalo tako i nazivati, što neki autori i čine [2]. Kako se crkva Sv. Bartula i njezin okoliš posvuda vezuje uz Ždrapanj (danas uništeno i gotovo napušteno selo), posebno zbog natpisa u kojem se spominje knez Branimir, ipak smo se odlučili ostaviti uobičajeni naziv da eventualno posjetitelji, što se i nama dogodilo, ne bi nepotrebno lutali.

Marun je istraživanja starokršćanske i srednjovjekovne crkve zbog nedostatka novca morao često prekidati pa su se odužila do I. svjetskog rata. Štoviše nastavljena su i 1927., ali nikada nisu dovršena, a objavljeni su podaci malobrojni i šturi. Zna se jedino da je pronađena starokršćanska crkva te grobovi u sarkofazima i s rimskim spolijama. Kada je svojedobno Zlatko Gunjača obilazio taj prostor [5], na terenu su bili uočljivi ostatci nartekisa i lađe te bočnih prostorija u kojima su pronađeni sarkofazi. Danas su dijelom vidljivi samo dijelovi zidova crkvenog kompleksa i razbijenih sarkofaga, ali su zbog vegetacije vrlo teško uočljivi.

Nastanak je starokršćanske crkve u Ždrapanju odnosno Piramatovcima povezan s rimskom vilom rustikom u neposrednoj blizini, za koju Gunjača tvrdi da je možda bila i u sastavu većeg naselja. Crkva je bila u uporabi samo u kasnoj antici i vjerojatno je poput mnogih drugih u Dalmaciji koje su bile smještene uz važne prometnice srušena tijekom avarsko-slavenskog doseljavanja.

Kontinuitet je stare sakralne građevine nastavila predromanička crkva koju je na mjestu današnje crkve Sv. Bartula dao izgraditi bribirski župan Priština za vladavine kneza Branimira (879.- iza 892.). Vjerojatno je crkva od starokršćanske naslijedila i ime sveca pa se titular sačuvao sve do danas. Više je kamenih fragmenta starije crkve bilo uzidano u sa-

dašnju crkvu, a neki se još nalaze u njezinim zidovima. U prvim su istraživanjima 1889. pronađena tri ulomka s natpisima iz 9. st. koji kao donatore spominju kneza Branimira i župana Pribinu sa suprugom. Ipak sustavna istraživanja nikada nisu obavljena [2].

### Povijesni nastanak Bribirske glavice i prikaz predromaničke crkve

Bribir se nalazi na rubu Ravnih kotara, uz plodno polje koje se prema zapadu pruža do Ostrovice i prati

antička Varvaria, sjedište liburnskog plemena Varvarina, koja je s vremenom dobila hrvatski naziv Bribir.

Skupa s obližnjom Ostrovicom, Bribirska je glavica čuvala prijevoj kroz klanac Planičnik kojim prolazi glavna cesta sjeverne Dalmacije (sada i željeznica) što spaja Knin i Zadar. Zbog strateške se važnosti Bribir s Ostrovicom nazivao "ključem Zadra" jer je oduvijek branio sjevernu Dalmaciju od vojničkih provala preko Knina, posebice delmatskih krajem željeznoga doba, nasrtaja u srednjem vijeku, ali i za tursko-mle-



Avionski snimak Bribirske glavice

smjer pružanja jadranske obale i Dinarida. Na spoju polja i krševitih visoravni Bukovice izdiže se prostrana Bribirska glavica (300 m n.v. i 150 m apsolutne). S nje puca jedan od najljepših naših vidika na prostore Velebita, Promine i Dinare, nizinski kraj do Zadra te dio zadarskih i šibenskih otoka s morskom pučinom do Visa. Utvrđeno je naselje na tom istaknutom mjestu trajalo od željeznog doba do novoga vijeka. Bila je to negdašnja prapovijesna i

tačkih ratova u 16. i 17. st. Upravo je smještaj uz važnu prometnicu Bribiru omogućio razvoj u snažno gospodarsko i kulturno središte.

U rimskim je osvajanjima Varvaria već za Cezara dobila status municipija i konačno učvrstila svoje megalitske bedeme na kojima su vidljivi helenistički i liburnski utjecaji. Iz rimskog su razdoblja brojni ostatci antičkih javnih i privatnih zgrada, kupelji, raznovrsne kamene plastike

i sl. Širenjem kršćanstva u kasnoj antici i Varvaria je postala dio crkvene organizacije u sklopu skardoni-tanske biskupije.

Avaroslavenske provale početkom 7. st. uzrokovale su znatne promjene te označile početak srednjega vijeka i višestoljetne simbioze romaniziranih Ilira i novopridošlih Slavena koji ujedinjeni imenom Hrvata početkom 9. st. osnivaju feudalnu hrvatsku kneževinu. Tada je iz ruševina rimske Varvarije niknuo kastrum

je bio temelj uspona do najmoćnije velikaške obitelji u Hrvatskoj.

Predvođeni Pavlom I., najznačajnijom ličnošću knezova Bribirskih i najmoćnijim Hrvatom srednjega vijeka, postupno su proširili vlast na cijelu Hrvatsku, Dalmaciju, Bosnu i Hum (današnju Hercegovinu). Ti su "neokrunjeni kraljevi" samo formalno priznavali vlast ugarskoga vladara, a ban Pavao I. (čija je funkcija također bila nasljedna) kovao je i vlastiti novac.



**Tlocrt istraženih arheoloških lokaliteta na Bribirskoj glavici – 1. romanička crkva, 2. turska kula, 3. srednjovjekovne kuće, 4. crkva Sv. Ivana, 5. srednjovjekovna osmerolisna crkva, 6. muzejska zbirka, 7. terenska kuća, 8. srednjovjekovna kula, 9. samostan i crkva Sv. Marije, 10. antički i srednjovjekovni bedem**

Bribir kao središte istoimene starohrvatske županije i sjedište velikaškog roda Brbirskih, poznatijih kao Šubići, čiji je uspon jedan od najdojmljivijih isječaka hrvatskoga srednjovjekovlja koji značenjem prelazi okvire nacionalne povijesti.

Ta je velikaška obitelj potekla iz rodovskog plemstva, a vrhunac je moći doživjela početkom 14. st., za vladavine bana Pavla I. Pretpostavlja se da su župansku vlasti njegovi prethodnici učvrstili za dinastije Trpimirovića, a za Bele IV. Arpadovića cijela je županija i formalno postala njihovim nasljednim posjedom, što

Šubići 1311. dostižu vrhunac kada u Zadar nakon pobune trijumfalno ulazi bosanski ban Mladin II., Pavlov sin. Time je bila zaključena stoljetna sustavna politika širenja posjeda i moći, ali je gotovo istodobno slijedio i nagli pad. Nedugo potom umire ban Pavao, a nasljednik je Mladin II. primoran vratiti Zadar Veneciji. Sudbina mu je zapečaćena 1322. porazom u bitci kod Bliske (danas Blizna) nakon koje je umro u ugarskom zatočeništvu.

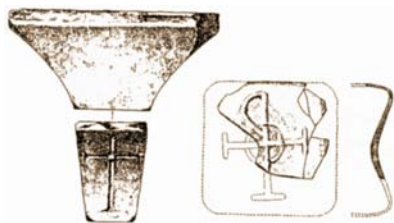
Juraj III., nasljednik Pavla II. Ostrovičkog (Mladinova brata), ustupio je 1347. Ludoviku I. Velikom (1342.-

1382.) kastrum Ostrovicu s Lučkom županijom u zamjenu za Zrin u Slavoniji. Time je otpočela povijest slavnoga roda Zrinskih, poznatih i pod nazivom Šubići Zrinski. Vlast je ostatka obitelji svedena samo na grad Bribir, gdje se postupno pretvara u niže plemstvo i kraljeve vite-zove, a dio ih je postao i građanima Zadra. Nasljednici su dočekali i provale Turaka u 15. i 16. st. Bribir je 1523. postao pogranična turska utvrda, a stanovništvo je pobjeglo u sigurnije krajeve. Venecija ga je Turcima preotela 1684., a 1686. u njemu naselila novo stanovništvo iz Bosne. Početkom 18. st. i prestankom ratnih opasnosti doseljenici napuštaju Bribirsku glavicu i osnivaju novo naselje u podnožju gradine. Tako je zapravo i završila tisućljetna povijest drevne Varvarije [6].

Bribirska glavica obuhvaća 72.000 m<sup>2</sup> i jedan je od najvrednijih arheoloških nalazišta u Hrvatskoj. Stoga su ga stariji arheolozi i nazivali "Hrvatska Troja". Arheološka su istraživanja započela 1908. pod vodstvom fra Luje Maruna, a s manjim prekidima traju sve do današnjih dana. Unatoč tome istražena je tek petina prostora unutar zidina.

U tijeku stogodišnjega istraživanja bilo je i mnogo problema. Pronađeni su eksponati, unatoč protivljenju mještana, bili smješteni u posebnoj kući izgrađenoj 1912. koja je, zajedno sa zbirkom, u I. svjetskom ratu od talijanske vojske pretrpjela velika oštećenja. Slično se dogodilo i u II. svjetskom ratu kada su sitni predmeti nestali, kameni spomenici bačeni niz padinu Glavice, a kuća zapaljena. U Domovinskom su se ratu srpski odmetnici koristili Bribirskom glavicom kao strateškim položajem, a 1995. obje su kuće (druga je izgrađena 1970.) sa zbirkama bile oštećene, prozori i vrata izbijeni, kameni spomenici izbačeni, a sitni inventar pokraden. Nedavno završenu sanaciju oštećenoga arheološkog lokaliteta financijski je potpomogla i Europska unija.

Bribirska je glavica s tri strane okružena golemim zidinama, a s južne je i jugozapadne strane zaštićena strmim liticama. U grad se ulazilo kroz vrata na istoku i zapadu, a manja su pomoćna vrata bila i u sjevernim i u istočnim zidinama.



Antikni presvođeni grob u blizini crkve Sv. Joakima i Ane

Istraženi su dijelovi Bribirske glavice radi lakšeg snalaženja dobili i posebna imena. Tako je dio uz negdašnji glavni zapadni ulaz i romaničku crkvu iz 12. st. nazvan Vratnice, uz muzejske kuće Tjeme, Groblje je naziv za dio uz sadašnju pravoslavnu crkvu Sv. Joakima (Aćima) i Ane, Dol (koji je i najbolje istražen) za prostor rimskih cisterna te samostana i crkve Sv. Marije, a Novi put za groblje ispod Glavice koje je otkriveno pri gradnji novoga prilaza. Kako je riječ o lokalitetu naseljenom više tisućljeća i pravome utvrđeno me većem gradu koji je neko vrijeme bio središtem goleme regije, pronađeni su bogati i raznovrsni arheološki ostatci. Ima dakako i brojnih starokršćanskih i predromaničkih fragmenata. Starokršćanska crkva ipak nije pronađena, iako na njezino postojanje osim fragmenata upućuje i značenje koje je Varvarija imala u antici. Inače dosad su otkrivene ukupno četiri crkve – predromanička ispod pravoslavne crkve, romanička iz 12. st. (vjerojatno posvećena Sv. Spasu) te gotičke crkve Sv. Ivana i Sv. Marije (u kojoj je mauzolej obitelji Šubić) sa samostanom iz 14. st.

Predromanička je crkva vjerojatno izgrađena u 9. st., a riječ je o centralnoj građevini s više apsida (konha) koja je tek dijelom istražena jer je pokrivena suvremenom crkvom. Ma-

lobrojni, ali stilski raznorodni kameni ostatci upućuju na mogućnost postojanja još jedne crkve na tom istom prostoru, posebno i stoga što dimenzije višekonhne crkve ne odgovaraju širokoj kongregacijskoj namjeni. Stoga se pretpostavlja da se predromanička crkva nalazi na mjestu starokršćanske jer su u blizini pronađene presvođene grobnice sa sarkofazima. Preostaju još nalazi ranoromaničke skulpture iz 11. st. za koje se ne zna kojoj crkvi pripadaju.

Ima mnogo dvojbi uz nastanak i izgled ranosrednjovjekovne rotunde koja se nalazi ispod longitudinalne

1967., pod vodstvom akademika Stjepana Gunjače, pod sjeverozapadnim zidom najprije su otkopani ostatci nekih neodređenih građevina ispod kojih su pronađene još tri apside. Situacija je dokumentirana i sonda zatrpana, a na površini su projicirane apside bez veze s njihovim stvarnim ostacima. Ipak, nove se apside moglo povezati s onima koje su otkopane 1957.

Vjerovalo se da se radi o šesterolisnoj centralnoj crkvenoj građevini kakvih je u nas relativno mnogo i koje smo u više napisa i ovdje spominjali. No svojedobno je Vinko



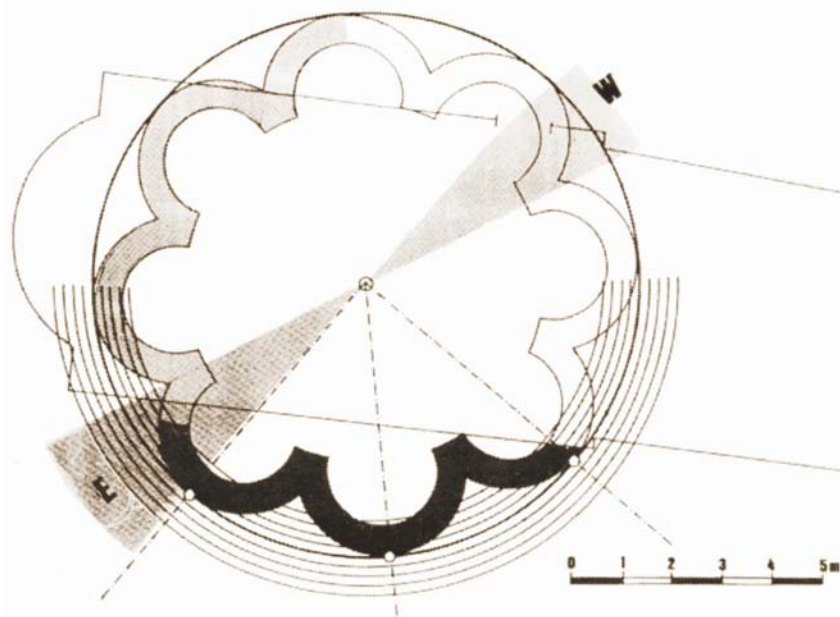
Ostaci crkve Sv. Marije s mauzolejom knezova Bribirskih

postojeće crkve Sv. Joakima i Ane<sup>2</sup>. Prije obnove te crkve 1959. obavljeno je istraživanje u unutrašnjosti. Tada su u sredini crkve ispod pločnika otkrivene tri apside sa zidovima visokima do 2 m, ali osim oskudne fotografske dokumentacije drugi podaci nisu sačuvani. U istraživanjima

Bakulić [7] (koji je u istraživanjima 1967. sudjelovao kao dokumentarist i konzervator) ponudio nešto drukčiju rekonstrukciju, zasnovanu na pravilnosti pronađenih apsida. Na crtežu je preko tjemena apsida preklopio raster koncentričnih kružnica i zakretanjem opisao kružnicu u koju je moguće smjestiti pravilnu osmeroapsidnu crkvu. Isti je rezultat dobio i povlačenjem simetrala kroz središte apsida jer je njihovo sjecište bilo i središte opisane kružnice. Kako se pronađene apside nalaze sjeveroistočno od crkve i opisane kružnice, a

<sup>2</sup> Sv. Joakim (hebr. = Jahve će podignuti potomka) i Sv. Ana (hebr. hannah = milosna) prema apokrifnom Javoljevu Protoevandelju iz 2. st. roditelji su Blažene Djevice Marije, Isusove majke koju su navodno dobili u dubokoj starosti.

znajući da su sve predromaničke crkve orijentirane u pravcu istok-zapad, moguće je preko zamišljene simetrale zrcalno preslikati još tri apside. Tako se dobije šest apsida (točnije 5 i dvije polovice) s praznim prostorom na zapadu, a to su upravo one apside koje su pronađene 1957.



Geometrijski prikaz osmerokutne crkve ispod crkve Sv. Joakima i Ane

Iako ponuđena rekonstrukcija izgleda sasvim uvjerljivo i može biti netočna samo ako su graditelji u dosad neotkrivenim dijelovima odstupili od već uočene pravilnosti (što je teško povjerovati), mnogi i dalje ističu da se ispod crkve Sv. Joakima i Ane nalazi šesteroapsidna (šesterokonhna) crkva, a tako piše i na natpisu na Bribirskoj glavici. Možda je riječ o određenom zazoru što ga povjesničari umjetnosti osjećaju prema matematičkim i geometrijskim rješenjima, pa stoga ipak treba pričekati dodatna arheološka istraživanja. Doduše ona bi se odmah mogla provesti uz jugozapadni zid crkve, pa bi time sve dvojbe bile konačno razriješene [2], [3], [4].

Naši će se čitatelji sjetiti da smo svojedobno (*Građevinar* 8./2006., str. 685-672) pisali i o ostatcima osmeroapsidne crkve u Ošlju, iznad Stona

i u blizini granice s Bosnom i Hercegovinom. Tada smo istaknuli da takvih crkava ni u svijetu nema mnogo i da joj je najrodnija poslije izgrađena crkva pokraj Angoulêmea u jugozapadnoj Francuskoj. Sada već možemo reći kako u našoj zemlji postoje ostatci čak triju takvih crkava, s tim što je u Ošlju sasvim neupit-

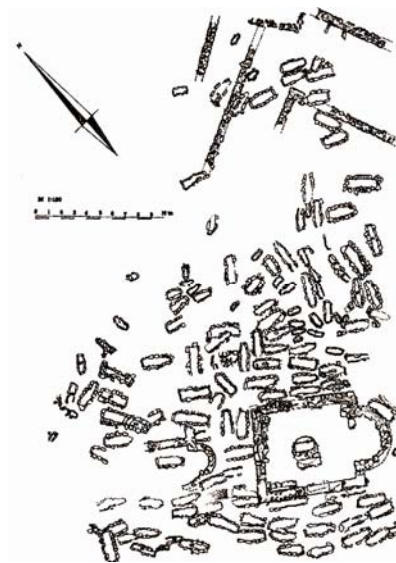
na (zidovi su visoki i do 4 m), na Bribirskoj glavici gotovo sigurna, a tek u Biskupiji kod Knina upitna (*Građevinar* 6./2008., str. 559-568) jer o njezinu postojanju svjedoči samo jedan napis fra Gašpara Vinjalića. Kao zanimljivost valja istaknuti da se dvije od njih, čije postojanje nije do kraja utvrđeno, nalaze ispod pravoslavnih crkava. Ipak moguće postojanje triju osmerokonhnih crkava, uz desetak šesterokonhnih i mnogo drugih s kružnom osnovom, svakako zaslužuje veću pozornost stručne javnosti.

### Tragovi predromaničke crkve u Otresu

Selo se Otres nalazi na sjeveroistočnom rubu ostrovičkog polja koje se prostire između Bribirske glavice i Ostrovice, srednjovjekovne utvrde knezova Bribirskih. Bogati je arhe-

ološki lokalitet Lukačuša smješten na lijevoj strani potoka koji se također zove Otres, približno 500 m od izvora. Tu su pronađeni brojni nalazi iz prapovijesnoga, rimskoga i ranoga srednjovjekovnog razdoblja. Posebna je pozornost lokalitetu poklonjena 1895. kada je fra Lujo Marun pronašao ostatke crkve s malom apsidom i uočljivim utorima za oltarnu pregradu te fragmente stupa s reljefom i slabo čitljivim slovima. Potom je povjerenik kninskog muzeja Vlado Ardalić pronašao neke prapovijesne fragmente te u grobovima brojne ukrasne predmete, novac i kamene ostatke s dijelovima natpisa za koje se pretpostavilo da su dijelovi oltarne pregrade predromaničke crkve.

Marun je na tom lokalitetu istraživao 1911. i 1912. godine. Pronađene su monolitne nadgrobne kamene ploče i otkopani brojni grobovi. U nekropolama su i na površini pronađeni brojni dekorativne ulomci predromaničkoga crkvenog namještaja s ostacima pletera ili dijelovima natpisa. Najznačajniji je fragment sadržavao dva slova koja su vjerojatno pripadala početku imena kneza Branimira, ali taj odlomak, kao i još neki, nije pronađen u muzejskoj zbirci.



Tlocrt dijela arheološkog nalazišta u Otresu



Tada je utvrđeno da su dijelovi crkvenog namještaja predromaničke crkve bili uporabljeni kao gradivo u zidanju mnogih grobova.

Kako su svi arheološki fragmenti bili prikupljeni u nestručnim prekopavanjima, pojavila se potreba za revizijskim istraživanjima. Potaknuli su ih i povijesni izvori koji su isticali bogate i ugledne stanovnike srednjovjekovnog sela Otres. Istraživanja su obavljena u nekoliko navrata između 1977. i 1986., a rezultati su potvrdili iznimnu vrijednost arheološkog lokaliteta i izazvali veliko zanimanje.



Konzervirani ostatci romaničke crkve u Otresu

Selo se Otres razvilo na antičkoj ladanjsko-gospodarskoj građevini (vila rustika), gdje je u 9. st. podignuta predromanička crkva, a njezinom je razgradnjom, vjerojatno u 12. st., dobiven materijal za gradnju nove romaničke crkve. U istraživanjima su najvažniji nalazi bili kameni dijelovi s dekoracijom i natpisima na temelju kojih su, s onima koji su prije pronađeni, restaurirani dijelovi grede i zabata oltarne pregrade. Tako je dobiven posljednji od pet dosad pronađenih kamenih natpisa koji spominju kneza Branimira, ali i sedmo-

ricu svetaca koji su štovani za njegove vladavine. Fragmenti se odlikuju istom dekoracijom i oblikom slova kao na ostalim natpisima pa se pretpostavlja da svi potječu iz iste klesarske radionice koja je nazvana radionicom kneza Branimira.

Radovi su u Otresu prekinuti zbog nedostatka novca i srpske okupacije. Kroz to je vrijeme arheološki lokalitet propadao prepušten zubu vremena, osipali su se i urušavali nezaštićeni zidovi, a uništeni su i grobovi pripremljeni za istraživanje. Stoga je 1997. provedeno novo istraživanje nakon što je uklonjeno raslinje i

kojih jedan pripada gornjem dijelu grede Branimirova natpisa. Nije međutim ustanovljeno kako je crkva izgledala i koliko je bila velika. Za poslije izgrađenu romaničku crkvu se vjeruje da je stradala u tatarskim ili turskim provalama.

Prijašnja su nestručna istraživanja grobova ipak donijela i neke prednosti. Naime u potrazi za prilozima, ponajprije naušnicama, otvarani su grobovi te pomicanje i nanovo zatrpavanje lubanje. Stoga je nađeno mnogo novih raznovrsnih priloga, a posebno se ističe jedinstveni nalaz velikoga dvostranoga košanog češlja s poklopcem [8].

Arheološka istraživanja u Otresu nisu zaključena i nužna je djelomična konzervacija i prezentacija, posebno neznatnih ostataka rimskoga zdanja i kuća srednjovjekovnog sela. Za nedavnog smo se posjeta uvjerali da je bujna vegetacija ponovno sve prekrila i da su jedini uočljivi tragovi ostatci romaničke crkve. Lokalitet bismo teško pronašli da nas do njega nije doveo jedan susretljivi Ostrovičanin.

### Ostatci predromaničke crkve u Ostrovici

Ostrovica se često spominje u brojnim povijesnim radovima i studijama, posebno zbog iznimne uloge koju je imala u hrvatskoj povijesti dalmatinskog prostora. Taj se lokalitet inače odlikuju posebnom složenosti svoga kulturnog razvitka, a prirodno zaštićen položaj i smještaj na glavnoj komunikaciji između mora i unutrašnjosti imao je veliku ulogu u kontinuitetu naseljenosti kroz povijest. Na relativno uskom prostoru u neprekinutom je tisućljetnom nizu nagomilano golemo, ali relativno slabo istraženo arheološko bogatstvo. I prije se, a i danas, Ostrovica poistovjećivala s istoimenom utvrdom na Gradini koja je imala veliko značenje u mnogim zbivanjima hrvatske povijesti srednjega i novoga vijeka.

Današnje se selo Ostrovica nalazi na istočnom rubu plodne ravnokotarske ravnice odmah do Otrresa, 18 km is-

kog položaja pretvorena u važno vojničko uporište, a potom je bila dijelom bizantskoga obrambenog sustava.

tari nazivali "v Hrvatih" (što taj prostor nedvojbeno svrstava u matičnu jezgru ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine), došlo je kao i drugdje do stapanja pridošlica i starosjedačkoga romaniziranog stanovništva.

Iz vremena knezova i kraljeva iz dinastije Trpimirovića (9.-11. st.) sačuvano je nekoliko predromaničkih crkvenih fragmenata. Još je 1911. fra Lujo Marun pronašao u zidovima Sv. Ante ostatke oltarne pregrade s pleterom i latinskim natpisima u kojima se spominje crkva (vjerojatno iz 9. ili 10 st.) koja je bila posvećena Sv. Mariji i Sv. Anastaziju, mučeniku salonitanske crkve. Ona je možda bila baš na položaju crkve Sv. Ante u jugoistočnom predjelu Gradine, a druga je moguća lokacija za predromaničku, ali i starokršćansku crkvu, pravoslavno groblje i crkva Sv. Luke. Ali to nije moguće utvrditi bez temeljitih arheoloških istraživanja.



Pogled s Glavice na mjesto Ostrovicu i plodno polje

tačno od Benkovca i u neposrednoj blizini Bribira. Naselje je smješteno ispod Ostrovičke kose i uz padine Gradine koja dominira cijelim područjem. Život je na Gradini s većim ili manjim intenzitetom trajao sve do novoga vijeka. Na gradinskom je vrhu petnaestak metara visoka i umjetno oblikovana stijena koja se iz daljine doimlje kao golema kula. Njezin oblik svjedoči o intervencijama izvedenim na vrhu brda s kojima su formirane umjetne terase i proširen sklop Bribirske utvrde.

Gradina je još u liburnsko doba bila izravno vizualno povezana s ostalim gradinama u blizini, posebno s Bribirskom, ali i s onima s istočne strane Krke te u priobalju i na otocima.

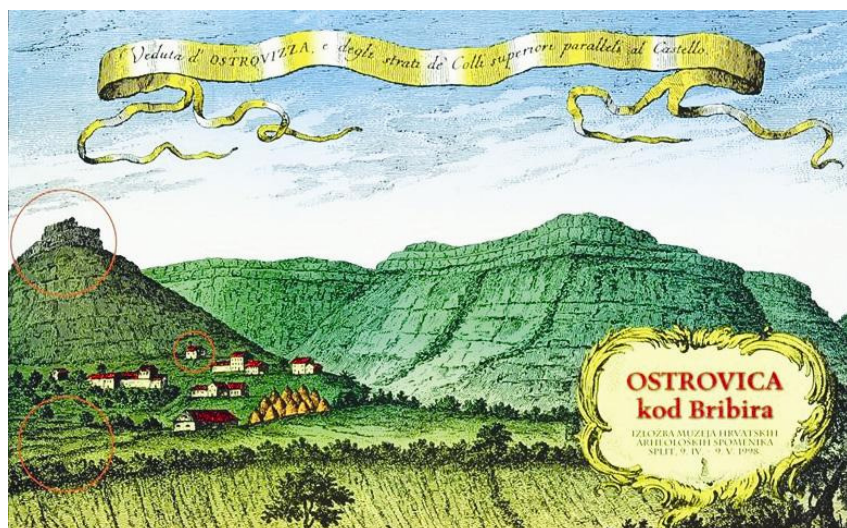
Iako Ostrovica nije poput drugih susjednih gradova stare Liburnije postala rimski municipij, tragovi su rimske nazočnosti vrlo zastupljeni, posebno u dosad istraženim nekropolama. Kada su provale naroda zaprijetile Rimskom Carstvu, Ostrovica je ponovno zbog svog strateškog



Pogled na Gradinu i mjesto Ostrovicu

Iz tog su doba pronađeni ostatci starokršćanskoga kamenog namještaja (ulomak pluteja s križem i kapitel) što svjedoče o postojanju starokršćanske crkve koja međutim nije pronađena. Kada su ovo područje naselili Hrvati, a nekad su se Ravni ko-

No u Ostrovici, koja je neko vrijeme bila glavno sjedište Šubića, ima značajnih nalaza i iz drugih razdoblja. Dovoljno je spomenuti samo spominjanje kralja Zvonimira na jednom gotičkom napisu iz 14. st. i iz istog doba najstariji heraldički simbol hr-



Plakat izložbe o Ostrovici iz 1988. s crtežom A. Fortisa iz 18. stoljeća (zaokružena su Glavica i crkva Sv. Ane)

vatskih zemalja – tri zlatne leopardove glave s krunama na modroj podlozi. Taj je grb sačuvan na jednom kamenom bloku pronađenom na Gradini. On je danas, nakon prevage sadašnjega suvremenoga hrvatskog grba, postao simbolom samo kraljevine Dalmacije [9].

### Tragovi ostalih starih crkava

Na području zapadno od Šibenika, na prostorima od Ravnih kotara do mora bilo je još nekoliko starih crkava, ali tek ih usputno spominjemo jer njihovo postojanje nije do kraja potvrđeno. Primjerice, u Lišanima su još 1900. na obronku glavice podno Pavićevih kuća pronađeni ostatci predromaničke crkve koji su i istraživani tijekom radova u susjednoj Aseriji (Podgrađu pokraj Benkovca). Štoviše o tome se pisalo i u *Starohrvatskoj prosvjeti*, ali se poslije ta crkva ne navodi ni u jednom prikazu. Bili su pronađeni temelji s unutarnjim potpornjima, prezbiterijem i ostacima oltarne menze. Oko crkve bilo je dosta grobova u kojima, koliko se zna, nisu pronađeni nikakvi predmeti koji bi pomogli da se utvrdi njihova starost [10].

Nešto južnije, u Morpolachi, nalazi se ranoromanička crkva iz 12. st., pres-

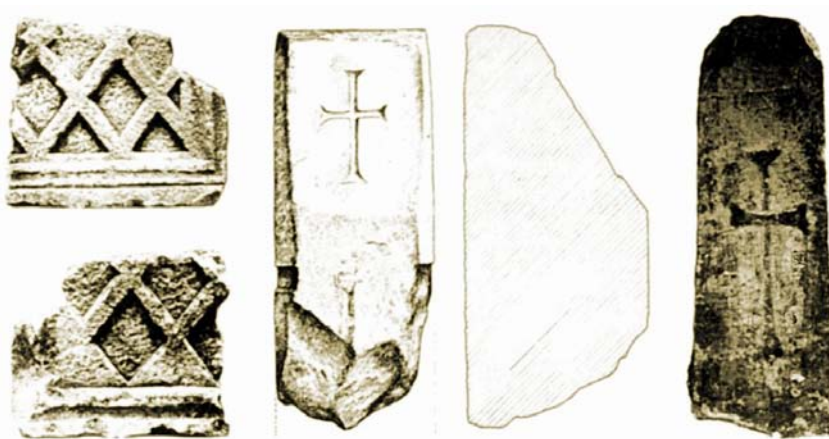
vođena polukružnom apsidom i na pročelju ima glomazni zvonik koji je tipičan primjer romaničkog graditeljstva. No u zvoniku je svojedobno stajala kamenica za blagoslovljenu vodu, na kamenu koji je služio kao postolje i na njemu je bilo nekoliko urezanih slova, a ostali su dijelovi bili prekriveni žbukom. Nakon uklanjanja otkriven je natpis pisan bosančicom sa starokršćanskim križem. Radilo se svakako o većem i starijem nadgrobnom spomeniku s obližnjeg groblja [10].

U Budaku nadomak Stankovaca nalazi se srednjovjekovna crkva Sv. Kate koja je u kasnijem razdoblju znatno produžena. Krajem 19. st.

obavljeni su istražni radovi s južne strane crkve i tada su pronađeni tragovi mnogo starije crkve. Tom je prigodom pronađeno i nekoliko ulomaka crkvenog namještaja. Od toga je jedan ulomak pluteja ugrađen pokraj ulaznih vrata u crkveno dvorište. Iz njegova se izgleda može zaključiti da je na mjestu sadašnje crkve stajala predromanička crkva koja je bila izgrađena od 8. do 11. st. Ni pronađeni tragovi ni ugrađeni fragmenti nikad poslije nisu spominjani [10].

Najznačajniji su tragovi pronađeni u mjestu Kašiću nadomak mora i Vranskog jezera iznad kojega postoji istoimena utvrda. Tamo je u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća tijekom radova na proširenju poljskog puta u predjelu Dražica Pudarica uništena jedna kamena gomila. Iz razbacane su gomile prikupljeni brojni ostatci starokršćanskoga crkvenog namještaja, ali i dva ulomka kipa boga Mitre. To nesumnjivo svjedoči o postojanju rimskoga i starokršćanskog svetišta.

Prema pričanju mještana nešto je sjevernije, tijekom iskopavanja obrambenih rovova u Domovinskom ratu, slučajno otkriveno i dijelom oštećeno nekoliko zidanih grobova, vjerojatno iz rimskog razdoblja. Bili smo na tom položaju i koliko znamo za taj se slučajni nalaz još nitko iz stručnih krugova nije zainteresirao [2], [10].



Pronađeni starokršćanski fragmenti u Kašiću

I u Murteru, na istoimenom otoku, na mjesnom se groblju nalazi crkva Gospe od Gradine za koju se vjeruje da se nalazi ispod važnoga rimskoga pomorskog grada Colonteuma. Iako je bilo više istraživanja na tom i okolnom području, nisu pronađeni nikakvi tragovi starokršćanskog graditeljstva. Jedini je sačuvani nalaz, ako nije donesen s nekog drugog mjesta, jedan ulomak neutvrđene namjene (možda dio prozorskog stupića) sa urezanim starokršćanskim križem koji je ugrađen u zid grobljanske crkve. Na postojanje starokršćanske crkve upućuje i postojanje presvođenih grobnica pa je moguće da je crkva bila ispod sadašnje Gospe od Gradine ili Porođenja Marijina [2], [10].

### Zaključak

I na zapadnom dijelu Šibenske biskupije ima mnogo starih crkava, i to podjednako raspoređenih na području od mora do plodnih polja istočnoga dijela Ravnih kotara. To nesumnjivo svjedoči o dobroj naseljenosti toga prostora i u antici i u ranom srednjem vijeku. I ovdje, kao i na drugim lokalitetima oko Šibenika, ima mnogo više tragova starokrš-

ćanskih od predromaničkih crkava. Izuzetak je plodno područje oko Bribira i Ostrovice gdje su, najčešće na ostacima rimskih profanih i sakralnih građevina, pronađeni i tragovi predromaničkih crkava, čak i s natpisima u kojima se spominje knez Branimir, inače najspominjaniji hrvatski vladar i dostojanstvenik na kamenim fragmentima iz ranoga srednjeg vijeka.

Pojava takvih crkava iz 9. st. i iz vremena začetaka hrvatske državnosti nije veliko iznenađenje jer se radi o prostoru Ravnih kotara koji je nesumnjivo bio najbolje naseljeni hrvatski kraj toga razdoblja. U tome su presudnu ulogu vjerojatno imale velike i plodne površine s mnogo vode te povoljan strateški položaj na bivšim liburnskim gradinama. Ne treba uostalom zanemariti ni blizinu obale i romanskih gradova koji su pružali mogućnost i za razvoj trgovine.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

### IZVORI

[1] Zorić, M.: *Ivinj, ranokršćanska bazilika s krstionicom*. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva (1999.), 3., str. 103-108

[2] Uglešić, A.: *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Gradski muzej Drniš i Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Drniš - Zadar, 2006.

[3] Burić, T.: *Kameni namještaj bazilike u Žažviću*, Starohrvatska prosvjeta III. (1986.), 15., str. 239-276

[4] Krmčević, Ž.: *Zaštitno arheološko istraživanje crkve Sv. Bartula u Piramatovcima*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva (1997.), 3., str. 52-55

[5] Gunjača, Z.: *Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, u: *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*, znanstveni skup Vodiče 10.-13. svibnja 1976., Izdanja Hrvatskog arheolog društva, Split, 1978., str. 69-80

[6] Burić, T.: *Bribir – srednjovjekovno sijelo Šubića*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split, 1997.

[7] Burić, T. i dr.: *Bribir u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split 1996.

[8] Zekan, M.: *Pregled istraživanja lokaliteta Otres – Lukačuša*, Starohrvatska prosvjeta III. (2000.), 27, str. 261-271

[9] Delonga, V., Burić, T.: *Ostrovica kod Bribira – arheološko-povijesna skica*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split, 1998.

[10] Bačić, S.: *Visovački franjevci u Skradinškoj biskupiji*, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Zbornik Kačić, Split, 1991.